

УДК 792.03(477.54) :929.52 Алчевські

Ю. Ю. Полякова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

РОДИНА АЛЧЕВСЬКИХ У ТЕАТРАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ ХАРКОВА

Стаття присвячена дослідженню внеску родини Алчевських у театральне життя Харкова кінця XIX – початку XX ст. Особлива увага приділяється працям Х. Д. Алчевської, яка використовувала вплив драматичних творів та театральних вистав на учнів у своїй педагогічній роботі. Розглядаються також зв'язки представників родини з театральними діячами та вплив цих зв'язків на формування творчої особистості видатного співака Івана Алчевського. Окремо аналізуються театральні рецензії композитора та музичного діяча Харкова Григорія Алчевського. Автор доходить висновку, що діяльність родини Алчевських значно сприяла підвищенню глядацької та сценічної культури Харкова.

Ключові слова: Х. Д. Алчевська, І. О. Алчевський, Г. О. Алчевський, театральне життя, драматургія, музичне життя, опера, театральна культура.

Статья посвящена исследованию вклада семьи Алчевских в театральную жизнь Харькова конца XIX – начала XX в. Особое внимание уделяется трудам Х. Д. Алчевской, которая использовала влияние драматических произведений и театральных спектаклей на учеников в своей педагогической работе. Рассматриваются также связи представителей семьи с театральными деятелями и влияние этих связей на формирование творческой индивидуальности выдающегося певца Ивана Алчевского. Отдельно анализируются театральные рецензии композитора и музыкального деятеля Харькова Григория Алчевского. Автор приходит к выводу, что деятельность семьи Алчевских способствовала повышению зрительской и сценической культуры Харькова.

Ключевые слова: Х. Д. Алчевская, И. А. Алчевский, Г. А. Алчевский, театральная жизнь, драматургия, музыкальная жизнь, опера, театральная культура.

The article presents an analysis of the contribution to the life of the theaters in Kharkiv, made by the Alchevsky family at the turn of the 20th century. Special attention is paid for the works by Kh. Alchevska, who aptly used the impact of the plays and the theater performances to enhance her teaching at school. A part of the article deals with the family's connections in the world of theaters as those connections stimulated the progress of Ivan Alchevsky as an outstanding singer. The other prominent figure was Hryhory Alchevsky, a musician and a composer. His theater reviews in the press are analyzed by the author. The research allows to the conclusion that Alchevsky family managed to influence the rise of culture between both theater-goers and actors in Kharkiv of their epoch.

Keywords: Kh. Alchevska, I. Alchevsky, H. Alchevsky, life of theaters, dramaturgy, musical life, opera, theater culture.

Родина Алчевських відіграла унікальну роль в історії української культури і залишила помітний слід в історичному минулому нашого краю. Творчі та ділові інтереси пов'язували членів цієї родини не тільки з науковим та культурним, але й з музичним та театральними середовищем міста. Вони були не тільки вдячними слухачами та глядачами, але й самі працювали на ниві мистецтва.

Але якщо висвітленню мистецької діяльності Алчевських, зокрема співака Івана Олексійовича Алчевського, присвячено досить багато матеріалів, то зв'язки родини з театральним середовищем Харкова залишаються не висвітленими. Певна інформація щодо впливу музичних та драматичних вистав на формування Алчевських міститься у статтях Галини Ботунової «Іван Алчевський і український театр початку XX століття» [6, с. 13] та Марії Процев'ят «Іван Олексійович

Алчевський» [10, с. 125]. Відомості про участь Алчевських у музичному й театральному житті міста можна знайти у збірці, присвяченій творчості І. О. Алчевського, яка вийшла у 1980 р. [5].

Тому завдання статті – з'ясувати, як культурницька діяльність родини Алчевських була пов'язана з театральним життям міста, виявити взаємні впливи та перетини між представниками творчих кіл Харкова.

Формуванню естетичних смаків та уподобань всієї родини сприяла діяльність старшого покоління Алчевських, насамперед – матері, Христини Данилівни Алчевської, яка у своїй просвітницькій праці плідно використовувала вплив мистецтва на виховний процес. У роботі створеної нею жіночої недільної школи, яка стала взірцем і методичним центром для інших недільних шкіл у Росії, театр посідав досить вагоме місце. Х. Д. Алчевська написала декілька статей, у яких торкалася питань використання драматургії та театру в навчальній та виховній роботі. Зокрема, 1912 р. у журналі «Рідний край», який видавала Олена Пчілка, під заголовком «Шевченкове свято в школі (Із щоденника учительки недільної школи)» надруковано розповідь Алчевської про відзначення в недільній школі 50-річчя від дня смерті Т. Шевченка.

У 1887 р. вона пише працю «Драматические произведения. Островский в применении к чтению в народе» [1]. До речі, хоча у назві згадується лише прізвище Островського, у самій праці в белетризованій формі подано стислий огляд не тільки драматургії Островського, але й декількох п'єс М. Л. Кропивницького. Крім того, Алчевська доволі детально аналізує сприйняття драматургії цих авторів мешканцями села Олексіївка Катеринославської губернії (зараз – Луганської області) під час читання п'єс уголос.

Спочатку Алчевська хвилювалася, чи зможуть селяни сприйняти творчість Островського, хоча учениці харківської недільної школи зустрічали це читання з захопленням: *«Но город не деревня: наши городские ученицы уже читали кое-что, иные из них бывали в театре, возвращались в купеческой и мещанской среде, которую по преимуществу изображает Островский, слушали разговоры и толки о театре, и все это незаметно подготавливало их к восприятию комедий Островского, а тут?..»* [1, с. 2]. Перед тим, як починати читання, вчительки робили пояснювальний вступ: *«Мы... предпослали несколько слов о значении театра, но остановились особенно подробно на разъяснении, что значит сценическое дарование, чем обуславливается оно, почему так высоко ценится образованными людьми, и т. д. Разъяснения наши мы иллюстрировали, так сказать, примерами из жизни, указаниями на великих артистов и артисток, упоминали невольно даже их имена, говорили о впечатлении, какое они производят на публику, о способности их отдаваться всецело своей роли и плакать, и смеяться, и приходит в отчаяние. Говоря все это, нам горячо хотелось, чтобы публика наша не смешила их с ярмарочными шутами и скоморохами, чтобы она отнеслась к ним с уважением. Мы силились говорить популярно, просто, искренно, и нам казалось даже, что мы достигали этого, но, тем не менее, все-таки трудно было сказать с уверенностью, не есть ли это с нашей стороны бесцельное упражнение в красноречии, глас вопиющего в пустыне»* [1, с. 2]. Алчевська вважала за необхідне також знайомити українських селян з творами української культури, близької їм за змістом та мовою, тому читала п'єси Кропивницького, про якого писала: *«Талантливый писатель малорусских пьес, еще более талантливый исполнитель их, Кропивницкий не может и не должен быть забыт при вопросе о народном театре и о чтении народом драматических произведений. Близкий по духу и языку десятиллионному населению южан, он может быть понят и доступен и в Великороссии, как народный писатель, создавший ряд типов, близких душе народа и доступных его пониманию»* [1, с. 31–32]. Дуже показною була реакція слухачів на читання п'єси «Дай серцю волю, заведе в неволю»: *«Смерть Микиты является как бы желанной развязкой; слушатели, очевидно, утомлены длинным описанием предсмертной агонии, и вы не слышите и не видите при этом ни глубокого вздоха, ни слезы сострадания. Для вас очевидно, что пьеса понята и понравилась, но вместе с тем не произвела того глубокого впечатления, какое ощущали вы, положим, при чтении "Грозы"»* [1, с. 36].

У цьому нарисі Алчевська виступає одразу в ролі письменника, критика й педагога. Як критик вона характеризує драматичні твори Островського та Кропивницького. Як письменник-нарисовець

– талановито й цікаво змальовує реакцію слухачів, їхні характери, соціальний стан, життєвий досвід (у дужках перекладаючи все, що вони кажуть українською мовою, російською, для російського читача). Узагалі все це має вигляд своєрідного драматичного етюдю. Як педагог, Алчевська насамперед намагалася орієнтувати своїх слухачів на загальнолюдські моральні цінності (доброту, людяність, чесність). Дослідниця літературної творчості Алчевської Ірина Кузнецова вказує: *«Виступаючи зі статтями в ролі критика, Алчевська залишається в них педагогом, віддаючи перевагу виховному значенню літературних творів, оцінюючи їх з демократичних позицій свого часу»* [9, с. 7]. Дотримуючись засад народницької критики, вона акцентує увагу перш за все на ідейному змісті творів, на їх соціальному значенні. Але, між тим, порівнюючи п'єси «Дай серцю волю...» Кропивницького та «Грозу» Островського, Алчевська констатує, що навіть неосвічені селяни вважали твір російського письменника більш досконалим.

Від знайомства з драматургією учениці Алчевської переходили до знайомства з театром. Зауважимо, що у заснованій нею школі існувала добра традиція колективно відвідувати театр, який вважався «кафедрою добра і світла». У харківському театрі ще за часів О. М. Дюкової регулярно відбувалися не тільки благодійні спектаклі, але й давали вистави спеціально для робітників, квитки на які коштували дешево. Цю традицію продовжував також Микола Синельников, який очолив харківську трупу в 1910 р.

Багато уваги приділяла Алчевська й розвитку аматорського театру в Харкові. Вона організовувала свята на честь російських та українських письменників, на яких учениці недільної школи виступали з віршами [11].

Висвітлюючи на шпальтах газети «Южный край» діяльність Народного будинку, Х. Д. Алчевська окремо зупинилася на аналізі вистави «Наймичка» за п'єсою І. К. Карпенка-Карого аматорського гуртка, яким керував Гнат Хоткевич. Головну роль у виставі грала молода швачка на прізвище Пашенко. Алчевська пише про її виконання: *«Все движения ее были проникнуты простотой и поэзией; дикция – правильна и безыскусственна; типичная и привлекательная внешность вполне соответствовала роли»* [2]. Наприкінці статті авторка наголошує на ще одному важливому завданні народного театру: *«Вряд ли найдутся теперь люди, которые сомневались бы в воспитательном значении народного театра. Но, глядя на молодую дебютантку, нам невольно подумалось, что, кроме своей прямой миссии народный театр обладает еще одной стороной, имеющей большое значение, а именно – выдвигать таланты и из той среды, где они часто остаются незамеченными и не находят поля своего проявления»* [2].

Зауважимо, що ці ідеї були тісно пов'язані не тільки з педагогічною діяльністю Алчевської, а й з її власними уподобаннями, бо всі в родині залюбки відвідували вистави Міського театру, де працювали чи не кращі в провінції трупи й куди приїжджали такі видатні російські актори, як М. Єрмолова, М. Савіна, В. Комісаржевська, І. Шувалов, П. Самойлов та інші. У Харкові також часто гастролювали українські трупи, тому Алчевські бачили п'єси Кропивницького, Старицького, Карпенка-Карого в блискучому виконанні М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського і самого «батька українського театру» М. Кропивницького.

Оперні трупи, які працювали у Комерційному клубі, теж сприяли формуванню естетичних смаків та художніх уподобань родини Алчевських, особливо Івана, який обрав для себе професію співака. Навіть потім, гастролюючи світом, він оцінював творчість співаків, згадуючи харківську публіку. Так в листі до матері з Америки від 19 листопада 1906 р. він писав про виставу «Ромео» у «Метрополітен-Опера»: *«Зате ввечері „Ромео” пройшов нижче всякої критики. Тенор Сакбейрак співав так, що в Харкові йому б не дали закінчити виставу»* [5, с. 226].

Майбутній співак змалку був не тільки глядачем, а й виконавцем, бо родина Алчевських брала активну участь у культурному житті міста, зокрема в аматорських концертах.

Зауважимо, що аматорство було досить популярним і серед дворянства та інтелігенції. Так звані «благородні» (тобто благодійні) вистави проходили на користь різних закладів ще з першої половини XIX ст. У другій половині XIX ст. вже виникають аматорські драматичні гуртки, вистави яких теж досить часто мали благодійницьку спрямованість. Крім того, участь у цих виставах поступово привчала до сцени тих, хто потім обирав для себе акторську професію.

Тож, як писала З. Юферова у статті «Аматорський рух у Харкові на рубежі XIX – XX сторіч», «внятковною популярністю користувалися вечори в заможній та освіченій родині Алчевських...» [12, с. 21]. На цих вечорах виступали композитор Володимир Сокальський, піаністи Іван Слатін, Ростислав Геніка, скрипаль Костянтин Горський та ін. У музичних вечорах, які проходили в будинках Івана Сокальського (батька композитора В. І. Сокальського), Іллі Слатіна, лікаря та меломана Петра Кравцова, керівника гуртка аматорів музики, разом із братами Григорієм та Дмитром, а згодом із сестрою Христею, виступав Іван, міцний альт якого згодом перетворився на красивий тенор широкого діапазону. Недаремно син композитора Миколи Лисенка Остап згадував: «Часто, коли серед тодішніх кіл заходила мова про Алчевських, обов'язково всі сходилися на одному: побувати у них в гостях – все одно що відвідати театр» [5, с. 4].

Алчевські з прихильністю ставилися до тих представників акторського середовища, у яких талант поєднувався з інтелігентністю, високою виконавчою культурою та гуманістичною спрямованістю гри.

Відомо, що ширі, дружні зв'язки існували між Алчевськими й співачкою та актрисою Єввлалією Кадміною. Дослідник життя і творчості Кадміної Борис Яголім у своїй книзі про неї писав: «Значительным фактом в харьковской жизни Кадминой стала ее дружба с известной деятельницей в области народного образования Христиной Даниловной Алчевской (1841–1920), человеком самобытного ума, мужественной воли, большого благородства и душевной широты. Несмотря на разницу в возрасте (Алчевская была старше Кадминой на двенадцать лет), познакомившись, они скоро привязались друг к другу. Многие сближало их во взглядах, вкусах и заветных чувствах: презрение к рутине в жизни и в искусстве, любовь к народу и его творчеству, боль за родину и вера в ее великое будущее» [13, с. 109]. Спогади про перебування у Харкові Кадміної залишив також син Христини Данилівни Микола Олексійович Алчевський. На той час він був хлопчиком, а спогади писав вже у XX ст., у 1940 р., тому відтворив у них те, що збереглося у пам'яті його та його близьких. На жаль, ці спогади досі не опубліковані. Вони зберігаються в Російському архіві літератури і мистецтва в Москві (ф. 2430, оп. 1, ед. хр. 3). Але ми маємо змогу процитувати дещо за книгою Яголіма: «Каждый день днем она приходит к нам. Ласкает нас, детей. Молчалива она. Карие глаза под длинными черными ресницами задумчивы. Глаза с поволокой. Говорит своим низким голосом медленно. Хороший московский говор. Никогда не шутит. Никаких разговоров о театральных дрязгах, никакой мишуры. ...Она уже на сцене владычица, кумир, а как скромно ее гладкое черное платье, облегающее ее классическую красивую фигуру... Весь наш дом ее обожает. Мать моя очень дружна с нею. Кроме нашей семьи у нее были еще другие семейные дома, где ее так же обожали, как у нас» [13, с. 110]. Ми бачимо, наскільки глибоко сколихнуло душу хлопчика це нетривале знайомство. Як відомо, Микола закінчив юридичний факультет Харківського університету, деякий час працював присяжним повіреним, потім став викладачем. У 1919 році він видав у Харкові один із перших радянських підручників для дорослих – «Рабоче-крестьянский букварь». Але все життя Микола Алчевський захоплювався театром, вмів допомагав молодшому брату Івану як імпресарію під час концертів у Росії і за кордоном.

Маємо згадати ще одне театральне знайомство Алчевських, яке мало добрі наслідки. Серед тих, хто відвідував родину Алчевських був видатний драматичний тенор Петро Іванович Богатирьов (1849–1908). Пізніше Іван Алчевський, тоді вже досить відомий артист, дав у Петербурзі благодійний концерт, щоб підтримати старого та збіднілого співака [7, с. 16].

То ж не дивно, що діти Алчевських обрали собі творчі професії: Григорій став композитором, Олексій – співаком, Христина – поетесою та перекладачкою.

Їхні друзі та колеги знаходили в родині теплий прийом. Про це свідчать листи Івана до матері. Так, в листі з Парижа від 10 червня 1904 р. він писав: «Сьогодні одержав листа відносно гастролей В. М. Давидова і всією душею дякую вам за бажання добре прийняти його заради мого імені» [5, с. 222]. Видатний російський актор Володимир Давидов гастролював у Харкові у червні 1904 р., і, мабуть, відвідав дім Алчевських.

Його приятель, Іван Олексійович Алчевський (1876–1917) на той час уже був досить відомим

співачом, мав гарний лірико-драматичний тенор. Він починав як скрипаль, відвідуючи Харківське музичне училище, навчався співу у свого брата Григорія. Хоча він закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету, але потяг до мистецтва виявився сильнішим, і 1 жовтня 1901 р. Іван дебютував на сцені Маріїнського театру в Петербурзі партією Індійського гостя в опері «Садко» М. Римського-Корсакова. У 1901–1902 він удосконалював сценічну майстерність у О. Панаєвої-Карцевої та О. Палечека, стажувався за кордоном у Ж. Решке (Париж, 1902–1904) та Ф. Литвин (Брюссель, 1905–1906). Алчевський був солістом провідних театрів світу, співав найскладніші тенорові партії, такі, як партія Лоенгіна в однойменній опері Р. Вагнера, Рауля в «Гугенотах» Дж. Маєрбера, Ромео в «Ромео і Джульєтті» Ш. Гуно, Ленського у «Євгенії Онєгіні» П. Чайковського, Шуйського у «Борисі Годунові» М. Мусоргського, Звіздяра у «Золотому півнику» М. Римського-Корсакова та ін. Як камерний співак Алчевський виконав сольні партії у «Дзвонах» С. Рахманінова та «Осуді Фауста» Г. Берліоза, що звучали на симфонічних концертах під керівництвом всесвітньовідомих диригентів С. Кусевицького і О. Зілоті. У репертуарі Алчевського були й солоспіви М. Лисенка, Я. Степового, Г. Алчевського, українські народні пісні. Виконавська манера Алчевського поєднувала акторські здібності з гнучкістю, свободою та витривалістю голосових даних. Іван Алчевський виявив себе також як оперний режисер (поставив «Пікову даму» П. Чайковського в Одесі у 1914 р.), диригент та скрипаль. Він був організатором українського музично-драматичного товариства «Кобзар», що діяло в Москві (1910–1912) [6]. У 1912 р. у Товаристві була поставлена опера М. Лисенка «Наталка Полтавка», у якій партію Петра виконав Іван Алчевський).

Незважаючи на щільний гастрольний графік, Іван Алчевський часто виступав у рідному місті, де завжди знаходив палких шанувальників свого таланту. Навесні 1917 року Іван Алчевський востаннє співав у Харкові. Згодом він поїхав на Кавказ, де раптово помер у Баку. Його тіло перевезли до Харкова й поховали поруч із батьком у сімейному склепі на міському кладовищі.

Лише на три роки пережив його старший брат, композитор Григорій Олексійович Алчевський (1866–1920). Він також закінчив Харківський університет, потім Московську консерваторію (з контрапункту навчався у С. Танєєва, з інструментування – у М. Іполітова-Іванова). Григорій все життя провів у Харкові, керуючи професійними та аматорськими струнними оркестрами. У творчості він тяжів до пізньоромантичного напрямку. Під впливом С. Рахманінова Г. Алчевський створив музичну картину «Альоша Попович» для симфонічного оркестру (уперше виконана 1904 р. у Харкові під керуванням І. Слатіна, 1907 р. – у Москві), декілька камерно-вокальних творів, серед яких романси на вірші українських поетів: Т. Шевченка («Чого мені тяжко»), Лесі Українки («Стояла я і слухала весну», «Не дивися на місяць весною»), І. Франка («Безмежне поле»), Х. Алчевської («Душа – се конвалія ніжна»).

Григорій Алчевський активно виступав також як музичний та театральний критик, публікуючи на початку ХХ ст. на сторінках газети «Южный край» рецензії на концерти та оперні вистави, іноді – під псевдонімом «Гриаль» та криптонімом «Г. А.». У своїх рецензіях він торкався проблем не тільки музичного, але й драматичного виконання. Так, даючи характеристику співака П. Д. Орлова в опері «Ріголетто» Д. Верді, він зауважував: «... *Партия самого Риголетто, будучи едва ли не самой трудной из баритонного репертуара, является прекрасным пробным камнем для артистов: кто может справиться с этой партией, тому не страшны и все остальные. Г. Орлов с первых же шагов своих не оставил никаких сомнений на его счет, так ясно виден был в нем умный, толковый, не лишенный темперамента, владеющий сценой актер, певец, не боящийся технических трудностей*» [3]. Там само Алчевський оцінює гру Є. І. Долініна, який виконав партію Герцога: «*Слишком нежно, вкрадливо, порою даже заискивающе звучали речи герцога-Долинина. Недоставало в них проблесков так легко покоряющей женское сердце пылкой, безрассудной решимости. Необходимо кое-где из бархатной лапки выпустить стальные коготки, чтобы дать почувствовать ее силу*» [3]. В іншій замітці він аналізує виконання партії Маргарити в опері Ш. Гуно «Фауст»: «*Г-жа Арсеньева робела меньше, чем обыкновенно, внесла больше разнообразия в нюансы исполнения, но не внесла еще достаточно жизни в самую роль Маргариты. Особенно это бросалось в глаза в сцене с брильянтами, к которым Маргарита*

отнеслась с редким в наш век равнодушием» [4]. Навіть з цих невеличких цитат видно, що Григорію Алчевському були притаманні не тільки гарний смак, музична ерудиція і літературна обдарованість, а й почуття гумору. Усе це дозволило йому плідно працювати на ниві музичної й театральної критики. У книзі про музичну культуру Харкова XVIII – початку XX століття музикознавець Олена Кононова відзначала: *«Харківська музична критика стала одним з істотних і дієвих факторів, що сприяли збільшенню слухацької аудиторії, розвитку її естетичних потреб. Авторитет провідних критиків міста був надзвичайно високим як у колах фахівців, так і серед широкої публіки»* [8, с. 133]. До визначних музичних критиків міста авторка відносить також Григорія Алчевського.

Таким чином, багатогранна діяльність родини Алчевських стала не тільки великим внеском у культуру, мистецтво, педагогіку, але й сприяла розвитку мистецтва й підвищенню глядацької та сценічної культури театрального Харкова.

Література

1. Алчевская Х. Д. Драматические произведения. Островский в применении к чтению в народе / [Х. Д. Алчевская]. – Санкт-Петербург : Тип. Демакова, 1887. – 54 с.
2. Алчевская Х. Д. Народный дом : Малорос. спектакль «Наймычка», др. Карпенка-Карого / Х. Д. Алчевская // Южный край. – 1903. – 13 мая.
3. Алчевский Г. Оперный театр / Г. Алчевский // Южный край. – 1903. – 14 окт.
4. Алчевский Г. Оперный театр : «Фауст» Ш. Гуно / Г. Алчевский // Южный край. – 1903. – 18 окт.
5. Иван Алчевський : Спогади. Матеріали. Листування / вступ. ст., упоряд. і прим. І. Лисенка, К. Милославського. – Київ : МузичнаУкраїна, 1980. – 294 с.
6. Ботунова Г. Я. Иван Алчевський і український театр початку XX століття / Г. Я. Ботунова // Вісник Львівського університету. Сер.: Мистецтво. – 2005. – Вип. 5. – С. 13–18.
7. Ивановский П. Иван Алчевский / П. Ивановский, К. Милославский. – Москва : Сов. композитор, 1972. – 126 с.
8. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII – початку XX ст. / О. В. Кононова. – Харків : Основа, 2004. – 176 с.
9. Кузнєцова І. В. Літературна творчість Х. Д. Алчевської : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.01.02 / І. В. Кузнєцова. – Харків : [Б. в.], 2007. – 19 с.
10. Процев'ят М. Иван Олексійович Алчевський / М. Процев'ят // Вісник Львівського університету. Сер.: Мистецтво. – 2003. – № 3. – С. 124–136.
11. Школьный праздник [в честь Н. В. Гоголя и В. А. Жуковского] // Южный край. – 1902. – 22 апр.
12. Юферова З. Б. Аматорський рух у Харкові на рубежі XIX – XX сторіч / З. Б. Юферова // Харківські асамблеї: Ф. Шуберт і український романтизм: зб. матеріалів. – Харків, 1993. – С. 21–34.
13. Яголим Б. С. Комета дивной красоты : Жизнь и творчество Евлалии Кадминой / Б. Яголим. – Москва : Искусство, 1970. – 165 с.